

Anđelka Milić (ur.)

Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenija

Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2004., 463 str.

Zbornik radova pod gornjim naslovom donosi 14 priloga koje je napisao veći broj autora, okupljenih na longitudinalnim projektima fokusiranim na problemima transformacije srpskog društva u dužem vremenskom periodu. Ovo je treći zbornik koji se konceptualno i problemski naslanja na prethodna dva, a u cilju kontinuiranog praćenja "burnih kriznih procesa i promena koji od 1991. godine potresaju svakodnevni život stanovništva", kako ističu autori u njegovu predgovoru. Iako mnogi istraživači ovo razdoblje promatraju iz globalno strukturalno-institucionalne perspektive, tri spomenuta istraživanja imaju drugačiju perspektivu. Kako se u uvodnim razmatranjima navodi "tri potonja istraživanja u Institutu imala su od početka drugačiju orijentaciju: u njima je pokušano da se društvena zbivanja sagledaju 'odozdo' iz mikro perspektive svakodnevnog života pojedinaca, njihovih porodica i socijalnih mreža koje ih objedinjavaju, njihovih svakodnevnih egzistencijalnih aktivnosti i ambivalentnih osećanja straha, nade, zadovoljstava i teskoba koje ih obuzimaju u nastojanjima da prežive i preusmere nepovoljne okolnosti u kojima se tako dugo nalaze".

Ovaj poduži citat iz prolegomene studije trebao bi pokazati o kakvom se zamašnom i sofisticiranom poslu radi kada se pristupa ovako zamišljenom projektu te s kakvim su se problemima susretali istraživači ne bi li došli do odgovora na postavljena pitanja. Iako je većina radova oslonjena na anketu i empirijsku evidenciju prikupljenu istraživanjima na većem i reprezentativnom uzorku građana Srbije, ipak su mnogi autori koristili i druge izvore i metode, tako da je i "sociološka imaginacija" došla do punog izražaja, što i odgovara refleksivno-kritičkim pristupima svojstvenim postmodernim nastojanjima u istraživanju svakodnevice. Temeljito prikazati cjelinu ove vrijedne i opsežne studije premašuje mogućnosti jedne recenzije. Stoga smo se odlučili za parcijalan odabir nekih, po našem sudu relevantnijih priloga, i to preventivno onih koji su vezani za užu problematiku urbanih i ruralnih promjena, dakle onoga što je više vezano uz fenomene prostornog planiranja i uređenja, kao i neke radove "globalnijeg" karaktera iz kojih se iščitava cjelokupan smjer promjena i ambijent svakodnevice građana Srbije.

Copyright © 2006 Institut za društvena istraživanja u Zagrebu - Institute for Social Research of Zagreb. Sva prava pridržana - All rights reserved.

Tako, primjerice, prvi prilog S. Antonića naslovljen *Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije*, ima ambiciju ocijeniti rezultate dosadašnjih modernizacijskih pokušaja u Srbiji, u njezinoj gotovo dvjestogodišnjoj povijesti, i odgovoriti na pitanje kakve su perspektive današnje četvrte po redu, modernizacije srpskog društva. Autor plastično opisuje dosadašnje modernizacijske valove, koristeći razne izvore, počevši od historijske građe, statističkih podataka, pa do upotrebe novinskih članaka. Svi dosadašnji modernizacijski naponi dali su samo ograničene rezultate. Najuspješnije je ipak bilo razdoblje "komunističke" modernizacije 1946.-1973., nakon kojega je slijedilo razdoblje visokoga životnog standarda i blagostanja; autor ga naziva "komunističkim društvom blagostanja", što objašnjava kao rezultat djelovanja dvaju povoljnih faktora: industrijom koja je uspješno izvozila proizvode zapadne tehnologije i dizajna na Istok, te kreditnim zaduživanjem u inozemstvu što je iskorišteno za podgrijavanje prevelike potrošnje. Vjerojatno su tome doprinjele i zarade radnika u inozemstvu, što autor posebno ne spominje jer se tada svuda, pa i u selu, živjelo i trošilo kao nikada dosad. Nakon tih "sedam debelih krava" slijede kataklizmičke 90-te godine: raspad Jugoslavije i zajedničkog tržišta, krvavi ratovi, izolacija i NATO-vo bombardiranje Srbije, koja je vraćena time decenije godina unazad. Osiromašenje i bijeda najviše je pogodila urbano stanovništvo. Opisi bijede i poniženja opisani su kroz vrlo dojmljive slike, primjerice kako umirovljenici u prodavaonici čuju da je cijena kruha preko noći utrostručena, pa nakon toga svi, pa i trgovci, skupljaju novac kako bi svatko nabavio komad te namirnice. Ili, slučaj nezaposlene liječnice koja "pritisnuta neimaštinom, bila je prinuđena da sa svoje dve ćerke ode u javnu kuhinju. Ugledavši neobična lica izglednelog polusveta, dete je zamolilo majku da mu objasni gde su to došli. Majka je, u očaju i želeći da sačuva makar mrvicu ponosa, jedino uspjela da kaže: 'To je specijalni restoran u kome ne može jesti svako'".

No kakvi su izgledi najnovije modernizacije? Autor nije previše optimističan u pogledu raspoloženja građana Srbije i prihvaćenosti "puta u Europu". Svi društveni slojevi su nezadovoljni, rasprostranjen je i osjećaj ogorčenosti prema toj Europi koja mnogo zahtijeva, a ima malo razumijevanja za njezine posebnosti, a i inače premalo nudi. Privreda nije u stanju da se uklopi u svjetsko tržište, pa i to potiče uvjerenje da je bolje biti siromašan, ali bi to barem bilo u društvu jednakih. Stoga autor ističe potrebu stvaranja rezervne strategije, kako eventualni neuspjeh priključenja Srbije europskim integracijama, ne bi opet doveo do sloma srpskog društva.

Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, među najinteresantnijima je prilozima u knjizi, a autori su mu Mladen Lazić i S. Cvejić. Lazić problematizira materijalni položaj i karakteristike socijalne pokretljivosti tokom i nakon 90-ih godina, u razdoblju deblokiranja transformacijskih procesa. Određeno oživljavanje privrede nakon 2000. godine dovelo je do daljnje ekonomske diferencijacije klasa i slojeva. Konsolidirana je ekonomska elita, a u ekspanziji je i sitno poduzetništvo. Donekle je stabiliziran i položaj srednjih slojeva. Poljoprivrednici i manualni radnici i dalje su najveći gubitnici u no-

vonastalim i nešto povoljnijim prilikama. U pogledu socijalne mobilnosti zapaža se povećanje barijere najnižim slojevima u usponu na socijalnoj ljestvici. Ta je barijera veća u sitnih seljaka i nekvalificiranih radnika nego u grupaciji kvalificiranog radništva. Srednje klase nisu naišle na tako povećane barijere u uzlaznoj pokretljivosti. Uočen je i daljnji rast zatvorenosti stručnjačkog sloja, što govori da je najviše školovanje sve manje dostupno siromašnijim slojevima. Međutim, zapaža se da je povećana otvorenost klase na vrhu društvene ljestvice (krupni poduzetnici, menadžeri, političari), što se objašnjava da nakon razdoblja umjerenog protoka i naglašenog samoobnavljanja klase na vrhu, dolazi do naglih promjena i ulaska svježih snaga na društveni vrh.

Analiza vrijednosnih orijentacija ukazuje na izrazitu ambivalentnost njihova formiranja i koegzistencije proturječnih vrijednosti. Uz opadanje tradicionalizma i autoritarnosti i dalje se osjeća perzistencija i pritisak nacionalističkih orijentacija. Liberalna i modernistička orijentacija je i dalje zapostavljena. Prisustvo nacionalističkih stereotipa i manjak liberalne opcije posljedice su reproduciranja onih odnosa i snaga koji su djelovali i prije petnaestak godina. Perzistencija nacionalističkog i tradicionalističkog sklopa vrijednosti, naročito u nižim klasama, može blokirajuće djelovati na daljnju transformaciju društva, tim više što se i unutar viših klasa nalaze grupacije koje nemaju liberalni profil mišljenja. Spomenuti procesi nekonzistentne klasne diferencijacije na materijalnom, grupno-reprodukcijskom i ideološkom planu vode izraženoj društvenoj fragmentaciji koja ne omogućuje da društvene grupacije uspostave stabilnu i racionalnu vezu između svojih strukturalnih interesa i vrijednosnih orijentacija. Takvo "rasuto" društvo je pogodan objekt za masovnu mobilizaciju za najrazličitije, pa i retrogradne političke paradigme. Snažan transformacijski i progresistički blok još uvijek je krajnje neizvjestan u današnjoj Srbiji.

Silvano Bolčić je autor napisa *Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990-2003 godine*. U ovom se radu pokazuje da je obujam profesionalne pokretljivosti u spomenutom razdoblju u Srbiji bio nešto manji nego u drugim tranzicijskim zemljama. Istraživanje ukazuje na porast spremnosti ljudi na prihvaćanje novijih i fleksibilnijih oblika rada, umjesto ranije orijentacije na sigurno zaposlenje, u pravilu u istom zanimanju i za istog poslodavca (državu). Stoga autor zaključuje da bi intenzivnije radno angažiranje ljudskih potencijala moglo ubrzati prevladavanje daljnjeg ekonomskog i socijalnog urušavanja.

Sreten Vujović je priložio vrlo zanimljiv rad pod naslovom *Akteri urbanib promena u Srbiji*, u kojem znalčki pokazuje što se sve desilo na urbanom planu u godinama kolapsa i urušavanja društvene strukture Srbije. U nedostatku planske urbanizacije i ravnomjernijega regionalnog razvoja došlo je do povećane regionalne polarizacije: porasle su regionalne razlike u razvijenosti, tako da je raspon između najrazvijenije sredine i one na dnu bio – 1 naprama 15. Najgore su prošli nekada prosperitetni industrijski gradovi, poglavito oni koji su ovisili o jednoj tvornici ili sektoru proizvodnje, kao što su Kragujevac, Bor, Majdanpek, u kojima je zabilježen i pad stanovništva u odnosu na 1991. Ti gradovi-tvornice postali su

mjesto siromaštva, nezaposlenosti, socijalnih pobuna i "divljih" štrajkova. Osim bespravne stambene izgradnje, kao nasljeđa bivšeg sistema, u periodu "divljeg kapitalizma" došlo je do prave eskalacije različitih formi bespravne izgradnje kuća, poslovnih prostora, stambenih četvrti. Dok su ranije većina bespravni graditelji bili radnici nižih kvalifikacija, u novijem razdoblju njima su se pridružili ratne izbjeglice, privatni poduzetnici, ratni profiteri, kao i pojedini pripadnici lokalnih i centralnih elita. Razvila se žilava, neformalna siva ekonomija u oblasti građevinarstva i urbanizma., koja je unijela mnogo stihije i malverzacija u toj oblasti. Beograd je više od ostalih doživio promjene u svojoj unutrašnjoj strukturi i u odnosu prema drugim sredinama. Podignute su nove elitne rezidencijalne četvrti, relativno homogena nova stambena naselja, ali su niknula i bespravno izgrađena naselja i mnoge "sklepane" siromašne četvrti što je dovelo do veće diferencijacije u prostoru, uz porast segregacije među pojedinim skupinama stanovništva.

Da bi se shvatio preobražaj gradova u postsocijalističkoj epohi, autor skicira neke aktualne trendove zajedničke svim zemljama u tranziciji: tercijarizacija, privatizacija, komercijalizacija, rezidencijalna mobilnost, dualizacija i socijalna segregacija. Socijalistički sistem nije uspio da stvori ono što se zove *postindustrijski ili informacijski grad*. Suvremene postindustrijske metropole karakterizira deindustrijalizacija, promjene u strukturi proizvodnje, tržištu radne snage i profesionalnoj strukturi, naročito u smjeru opadanja radne snage u sekundarnom sektoru te ubrzanog rasta u tercijarnom i kvartarnom sektoru. Vidljive su i promjene u načinu upravljanja gradovima: prelazi se od tradicionalnoga k poduzetničkom tipu upravljanja, koje implicira javno-privatno partnerstvo, veću ulogu tržišta, preuzimanje dijela rizika od strane gradskih vlasti u odnosu na privatne investicije. Država se potiskuje kao glavni akter planiranja urbanog razvoja, a sve veći utjecaj imaju poduzetnici i drugih akteri komercijalizacije gradova. Vujović akceptira Bassandovu definiciju urbanih aktera, kao individuu ili grupu, koji zauzimaju određeni položaj u društvu, pa otuda raspolažu resursima društva; oni brane određene interese i vrijednosti, oblikuju vlastiti identitet u interakciji s drugima, nudeći projekte o razvoju grada i svakodnevnog života. Svaki tip društva sadrži sistem hijerarhiziranih aktera, a svakom sistemu odgovara određena struktura moći. Autor razlikuje četiri tipa aktera, a to su: stručnjaci za prostorno planiranje; ekonomski akteri, kao poduzeća, banke, vlasnici gradskog zemljišta; politički akteri i lideri te njihove stranke; te stanovnici koji su korisnici gradskog prostora. I među stručnjacima se zapažaju određene podjele i razlike. Većina ih smatra da je efikasnost planiranja veća unutar tržišta i demokratskih institucija nego u sistemu komandnog planiranja. Stručnjaci preferiraju javno vlasništvo nad gradskim zemljištem, smatrajući da se dobrim planiranjem mogu uskladiti ciljevi ekonomske efikasnosti te spriječiti zloupotrebe i ekstremna polarizacija u prostoru.

Političari i partitokracija žilava su pojava svugdje, a snažno su prisutni i u sferi urbane politike. Svoj utjecaj oni ostvaruju kroz strukture vlasti na lokalnoj i centralnoj razini. Sve je značajnija i uloga gradonačelnika, pa sve političke stranke nastoje osvojiti tu funkciju za svoje ljude. Privrednici i strani investitori su sve važniji

akteri u oblasti urbanizma. Njihovi su interesi najvidljiviji u izgradnji hotela, supermarketa, poslovnih kompleksa. Domaće su kompanije preslabe za takmičenje s inozemcima, a strane investicije donose nova znanja, tehnologiju i kanale prodaje. Strane kompanije i banke traže jasnu regulativu i poboljšanje infrastrukture te kvalitetnu telekomunikacijsku mrežu.

Kako pak građani koriste svoje "pravo na grad"? Oni su svjesni da o njihovim problemima i interesima odlučuju političari i partijski funkcionari, interesne grupe, razni lobiji, te da se vlast udaljila od većine građana. Ipak i oni sudjeluju u proizvodnji prostora, kada pribjegavaju samopomoći, gradeći bespravne objekte, i barem na taj način postaju "urbani akteri". U zaključnom dijelu Vujović se dotiče nekih problema metropolizacije, globalizacije i glokalizacije koje nastaju u interakciji građana kao stanovnika svojega grada te metropole i građana koji je istovremeno pripadnik globalnog svijeta.

Srpsko selo i seljaštvo na prelazu vekova: između strategija preživljavanja i modernizacije naslov je priloga M. Mitrovića. U prilogu se razmatra sudbina srpskog sela u prošlom stoljeću, pri čemu autor najviše prostora posvećuje različitim inovacijskim valovima, koji su zapljuskivali selo u dužem vremenskom razdoblju. Naime, kroz te inovacijske cikluse zorno se može pratiti širina promjena u selu. Posebno su istaknute promjene u načinu rada, stanovanja, ishrane, komunikacija, koje su, po autoru, u srpskom selu imale epohalan karakter. Korištenjem anketnih podataka novijeg istraživanja, autor dolazi do komparativnog uvida u razlike između grada i sela u uvjetima društvene krize, pauperizacije i borbe za preživljavanje. I u tim okolnostima poljoprivreda je bila amortizer društvene krize, jer je većina onih koji su neformalno privređivali (razne vrste sive ekonomije) to ostvarivali u toj privrednoj grani. To je, naravno, "tanjilo" i iscrpljivalo fondove poljoprivrednih domaćinstava, pa je tako 75% ispitanika iz sela (anketa je provedena 2003.) odgovorilo da njihovo domaćinstvo u posljednjih godinu dana nije imalo ulaganja u obrazovanje, potrošnju ili kupovine u vrijednosti preko 1000 eura. Autorova je refleksija kako selo, zbog svojega relativnog zaostajanja za gradom, lakše podnosi zaostajanje i bezbolnije preživljava krize i padove, ali se zato u uvjetima ponovnog podizanja sporije i teže pokreće, i otežano dostiže raniju razinu. U nastavku se predlaže širi repertoar mjera koje bi, uz pomoć većega agrarnog budžeta i njegova racionalnijeg korištenja, trebale pospješiti napredak poljoprivrede i njeno lakše uklapanje u liberalizirano domaće i svjetsko tržište i europske integracije. Autor pledira za odgovarajuću sistemsku državnu potporu koja bi bila cjelovitija i trajnija, kako bi poljoprivreda postala strateški oslonac nacionalnoj ekonomiji.

Poseban blok u *Zborniku* posvećen je problematici porodičnog života, stambenoj situaciji porodičnih domaćinstava i posljedicama produženog boravka potomaka unutar roditeljskog domaćinstva te vraćanje na starije forme proširene i višegeneracijske porodice, jačanju patrijarhalnog obrasca autoriteta uslijed patrilinearnosti i patrilokanosti, što sve govori o *retradicionalizaciji porodičnog života*. Prilog Anđelke Milić *Transformacija porodice i domaćinstva – zastoj i strategija preživ-*

ljavanja najbolje prikazuje svu dramatičnost zbivanja u porodičnoj atmosferi. Po njezinim nalazima, većina porodica – pod udarom snažnoga društvenog i porodičnog osiromašenja te egzistencijalne ugroženosti – usmjerila se prema strategijama dnevnog preživljavanja i vratila nekim prethodno odbačenim, tradicijskim oblicima porodičnog života. U porastu su porodice u kojima obitavaju stari ljudi, samačka domaćinstva, a propušta se ili odgađa ulazak u brak mladih, dolazi do znatnog uzmicanja i smanjenja važnosti nuklearne porodice koja je izvoriste biološke reprodukcije ali i centralna modernizacijska kategorija društva. Mladi ostaju privezani za roditeljsku porodicu, odlažući osamostaljivanje i formiranje vlastite porodice. Privatistička orijentacija i familistička ideologija samo dopunjavaju proces sveukupne privatizacije u društvenom životu. Međutim, autorica primjećuje da ove krajnje nepovoljne prilike rađaju otpor i pojavu kritičnijeg stava prema porodici, stavu koji ne njeguje poslušnost prema kolektivitetu i instituciji, nego se traga i za novim načinima intimnog zadovoljavanja i osobne satisfakcije. Usprkos velikom nezadovoljstvu, lišavanjima i frustracijama sadašnjih generacija, time se, po autorici, otvaraju novi putovi za deblokiranje modernizacijskih tokova u porodičnoj sferi.

Iz dosada prikazanih radova, a izostavljajući mnoge druge vrijedne priloge, vodeći računa o naprijed iznesenom kriteriju izbora radova za prikazivanje, vidljivo je da *Zbornik* "pokriva" praktički sve teme od vitalnog životnog interesa građana Srbije, a koje su iz sociološkog rakursa znanstveno vrlo sofisticirano obrađene. Lako je složiti se s mišljenjem recenzenta, istaknutom na ovitku knjige, da po teorijskom pristupu, načinu prikupljanja i obrade građe kao i tumačenju podataka, srpska sociologija nimalo ne zaostaje za europskim dostignućima. Problem je hoće li i kako odgovorne i nadležne institucije izvući potrebne pouke iz studije i pretvoriti ih u svoje programe i strategije prevladavanja kriznog stanja. Bilo bi vrlo korisno kada bi i druge zemlje, zahvaćene turbulentnim procesima tranzicije i globalizacije, pa i kad nisu u tako dramatičnoj situaciji u kakvoj je srpsko društvo, mogle upregnuti svoje znanstvene i sociologijske kapacitete i realizirati takvu znanstvenu elaboraciju i društvenu dijagnozu, kakvu smo našli u ovom *Zborniku*.

Milan Župančić

Institut za društvena istraživanja, Zagreb, Hrvatska